

ANGST VOOR VREEMDEN EN HET VREEMDE

Inleiding *O Brother, where art thou?* door Antonie Ladan

April 2012

De film van vanavond *O brother, where art thou?* van de gebroeders Coen is een satirisch sprookje, in grote lijnen gebaseerd op de *Odyssee* van Homerus. De film speelt in Mississippi, in de jaren dertig van de vorige eeuw, ten tijde van de Grote Depressie.

Net als zijn naamgenoot ontsnapt Ulysses Everett McGill (George Clooney) uit gevangenschap, samen met de twee maten aan wie hij zit vastgeketend, met de bedoeling om naar zijn gezin terug te keren. De maten zijn bereid aan de ontsnapping mee te doen omdat Everett hen heeft verteld dat de vallei, waar hij de 1,2 miljoen dollar van een overval begraven heeft, binnen enkele dagen onder water gezet zal worden ivm een project voor hydro-elektriciteit.

Tijdens de reis vol hindernissen ontmoeten ze allerhande personages, die deels ook verwijzingen naar de *Odyssee* vormen. Van een blinde ziener (Teiresias), een man met één oog (de Cycloop) en verleidelijk zingende vrouwen (de Sirenen) tot de duivel, die hen achtervolgt (Poseidon), een groep Ku Klux Klan aanhangers, die op het punt staan iemand te lynchen (de mensenetende Laistrygonen) en Menelaus "Pappy" O'Daniel, de gouverneur van Mississippi (Menelaos, koning van Sparta).

De titel van de film is ontleend aan *Sullivan's Travels*, een film uit 1941 van Preston Sturges over een regisseur die tevergeefs probeert om de film: *O brother, where art thou?* te maken, over de belevenissen van de gewone man tijdens de crisistijd voor de Tweede Wereldoorlog. De prachtige scène, met de dwangarbeiders in de bioscoop, is aan deze film ontleend. Ook de kleurcorrectie van de film werkt mee aan het oproepen van de tijd van de Depressie: het is de sfeer van de foto's van Walker Evans en de schilderijen van Edward Hopper. Een ander belangrijk element is de soundtrack, die grotendeels bestaat uit muziek ontleend aan die periode.

Waarom deze film in het kader van ons thema: angst voor de vreemdeling?

Omdat de moeite die het kost om een evenwicht te bewaren tussen xenofilie, de liefde voor de vreemdeling, en xenofobie, de angst voor de vreemdeling, als een rode draad door het verhaal loopt.

Liefde voor de vreemdeling en de gastvrije houding die daaruit kan volgen, ontstaan niet vanzelf. Dat blijkt al uit het feit dat we gastvrijheid en tolerantie ten opzichte van vreemdelingen, van mensen die er anders uit zien of die een andere religieuze of politieke overtuiging hebben, als teken van beschaving zien. Het is dus iets dat we ons moeten verwerven, dat niet vanzelfsprekend gegeven is. Angst voor de vreemdeling, en de eventueel daaruit resulterende afkeer of haat, is dat veel meer.

Angst voelen ten opzichte van degene die je niet kent en van wie je niet weet of het "goed" volk is, is evolutionair gezien van grote betekenis. De vreemdeling is iemand die jou kan doden, letterlijk door je dood te maken of figuurlijk, door zijn genetisch materiaal in de plaats van dat van jou te brengen. Een zeker wantrouwen is dus geraden. In de film zijn daar veel voorbeelden van te zien, zoals in de scènes met de man met het ooglapje, de cycloop. Dat wantrouwen wordt ook in onze ontwikkeling zichtbaar: rond 8 maanden manifesteert zich bij een kind de zogenaamde "stranger anxiety". Het kind reageert op het zien van een vreemde

met angst: huilen, zich terugtrekken, naar de moeder willen. En juist bij kinderen die veilig gehecht zijn, blijft dit gezonde wantrouwen tot op zekere hoogte aanwezig. Deze vreemdelingenangst kan later wel onder invloed van onze bewuste overwegingen komen, maar blijft tegelijkertijd ook opgeslagen in het impliciete geheugen en oefent van daaruit toch zijn invloed uit. Er is veel onderzoek dat deze invloed laat zien. Het evaluatiesysteem, waarmee we de wereld voortdurend onderzoeken op gevaarsituaties, moet vooral globaal en snel categoriseren. Met name datgene wat we aan de buitenkant kunnen zien is daarbij van groot belang. Fysieke kenmerken, zoals bijvoorbeeld de huidskleur, kunnen dan vooroordelen of gedragsstereotypieën activeren, die los staan van het feit of de persoon in kwestie dat gedrag ook vertoont. Recent zagen we dat nog bij het onderzoek naar de straftoemeting door Nederlandse rechters. Daarin kwam naar voren dat verdachten met een buitenlands uiterlijk voor gelijke delicten zwaarder gestraft worden. En bij een straatonderzoek naar aanleiding van deze bevindingen bleken ondervraagden, die uit twee foto's moesten kiezen wie van de twee de crimineel was, steevast de minst Europees ogende persoon als de crimineel aan te wijzen. Dus bijvoorbeeld niet Volkert van der G., de moordenaar van Pim Fortuyn, maar Tofik Dibi, Tweede Kamerlid voor Groen Links.

De vraag moet dus niet zijn: Waarom zijn we bang voor de vreemdeling, een angst die soms kan leiden tot afkeer en haat? De vraag is veel meer: Hoe komt het dat we vaak zo gastvrij zijn, ook al kennen we degene die we gastvrij ontvangen niet goed? Dat we daartoe zo vaak in staat zijn, kan eigenlijk alleen begrepen worden als er voor ons aan een gastvrije houding ook iets te verdienen valt. Denk bij winst op de korte termijn bijvoorbeeld aan het toerisme, aan de handel, aan het binnenhalen van mensen met specifieke vaardigheden of met de bereidheid om bepaalde werkzaamheden te verrichten. Of aan de innerlijke winst van het onszelf als beschaafde mensen kunnen zien. Maar op de langere termijn speelt ook hier het evolutionaire element een rol: vreemdelingen zorgen voor de broodnodige aanvulling binnen de genenpool, leveren letterlijk nieuw bloed. En juist dit laatste element kan weer gemakkelijk tot allerlei spanningen aanleiding geven: “Ze (de vreemdelingen, de Polen, de jongens uit het andere dorp, etc., etc.) halen onze vrouwen weg!”

“Gastvrijheid” kun je dus zien als een houding, die in zekere zin steeds innerlijk bevochten moet worden en gemakkelijk aan conflicten onderhevig is. Daarbij kan enerzijds sprake zijn van naïviteit en goedgelovigheid, waardoor de gastvrijheid misbruikt of onjuist geïnterpreteerd wordt. Anderzijds kan de angst voor de vreemdeling de overhand krijgen en leiden tot vreemdelingenhaat. Van beide evenwichtsverstoringen laat de film van vanavond voorbeelden zien. Begrijpelijk dat een dergelijk evenwicht nog makkelijker verstoord raakt in tijden van crisis en onzekerheid. Juist het feit dat het ons moeite kost om “gastvrij” te zijn, maakt ook dat rond gastvrijheid duidelijke geschreven en ongeschreven regels bestaan en dat feitelijke of vermeende overtredingen van die regels zo zwaar tellen.

Om dat laatste nog eens te illustreren ga ik kort terug naar wat aan de Odyssee voorafging.

De Odyssee beschrijft de lotgevallen van Odysseus (Ulysses) als hij na de tien jaar durende Trojaanse oorlog probeert om naar huis terug te keren. Deze Trojaanse oorlog begint naar aanleiding van een conflict over een vreemdeling en zijn omgang met gastvrijheid. Dat zit zo.

Tijdens een bruiloffeest bij de Griekse goden blijkt de godin van de tweedracht niet te zijn uitgenodigd. Uit wraak gooit zij een grote, gouden appel tussen de gasten, met daarop de tekst: Voor de mooiste. Er ontstaat onmiddellijk groot rumoer als drie godinnen elkaar de appel betwisten. Zeus, de oppergod, krijgt genoeg van het geruzie en beslist dat Paris, zoon van de koning van Troje, een stad in het huidige Turkije, maar moet zeggen wie de mooiste is

en de appel zal krijgen. De drie godinnen proberen hem met beloften te paaien en de godin van de liefde belooft hem de mooiste vrouw van de wereld, waarop zij wint. Paris, de Turkse vreemdeling, is vervolgens te gast bij de Griekse Menelaos, koning van Sparta, en ontvoert diens vrouw, Helena, voor hem de mooiste vrouw van de wereld, naar Troje. Hij meent zich deze flagrante schending van de regels van de gastvrijheid te kunnen permitteren op grond van de belofte hem gedaan door de godin (Nu zouden we zeggen: hij voelt zich daar toe gerechtigd op basis van zijn narcisme). De Grieken laten het er niet bij zitten en trekken met hun leger op naar Troje om Helena terug te halen en wraak te nemen. Dat zij vervolgens bereid zijn om tien jaar te blijven vechten geeft aan hoe zwaar aan een dergelijke schending van de gastvrijheid wordt getild en hoeveel daarin kan worden ondergebracht.

Het geeft naar mijn idee goed aan wat ik bedoel. Een gastvrije houding vormt een precair innerlijk evenwicht, waarbij feitelijke of vermeende schendingen van de regels tot heftige reacties kunnen leiden. Lukt het ons om op een goede manier gastvrij te zijn, dat wil zeggen met voldoende wantrouwen en zonder door te slaan naar naïviteit en goedgelovigheid. Als we dat wel doen, dus wel doorslaan naar naïviteit, dreigt nog gemakkelijker de innerlijke beweging van angst en haat, waarbij we “de vreemdeling” gaan gebruiken om niet teveel naar onszelf te hoeven kijken, maar ons te ontdoen van innerlijke conflicten en de schuld voor wat er niet goed gaat bij de ander te kunnen leggen.

Deze ingewikkelde houding tegenover de ander, de vreemdeling, vormt één van de thema's die in de film van vanavond aan bod komen. Ik wens u veel kijkplezier.